

GLOBALNI TRENDVI U SAVREMENIM EKONOMSKIM ODNOSIMA I POLOŽAJ NERAZVIJENIH ZEMALJA (Pozivni referat)

Akademik prof. dr. Mladen Bodiroža, email: akademikmladenbodiroza@gmail.com

Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku, Bosna i Hercegovina

Sažetak: Obzirom na prethodno nasloveljenu interdisciplinarnu temu, teško je učiniti i odabrati pravi metod, tačnije inicirati najznačajnija pitanja koja karakterišu savremene trendove u globalnoj ekonomiji u prve dvije decenije 21. vijeka. Naime, događanja koja su se događala u naznačenom periodu inicirali su radikalne promjene u višestrukim obilicima i sadržajima u planetarnom opsegu počev od političkih, ekonomskih, naučnih, obrazovnih, tehnoloških, ratnih sukoba, izbjegličke krize i dr. Sva ta i svakako brojna druga ostavljaju mi mogućnost da ih samo naznačim, a ne da ih detaljnije pjasnim i analiziram, to će se tekst koji slijedi fokusirati na dvije grupe ključnih pitanja. Prvo, značanija pitanja i događanja koja čine suštinu u globalnim ekonomsko političkim odnosima u prvoj i drugoj deceniji 21. vijeka sa akcentom na uzroke i posljedice ekonomskih nejednakosti i drugo, svijet u globalno ekonmskoj finansijskoj krizi – uzroci i posledice. Velika svjetska finansijska ekonomska kriza daje novi i kritički pogled na uzroke nastanka svjetske ekonomske i finansijske krize, njenih posljedica po globalni ekonomski i finansijski sistem, a i konačno još uvijek se postavlja pitanje kako i na koji način prevazići njene posljedice. Na to pitanje do sada nije dat odgovor.

Ključne riječi: globalizacija, ekonomija, održivi razvoj, finansijska kriza, ekonomske nejednakosti

GLOBAL TRENDS IN MODERN ECONOMIC RELATIONS AND THE POSITION OF UNDEVELOPED COUNTRIES

(Keynote paper)

Abstract: Given the previously mentioned interdisciplinary topic, it is difficult to make and choose the right method, or to initiate the most important issues that characterize contemporary trends in the global economy in the first two decades of the 21st century.

The events that took place in the given period initiated radical changes in multiple abilities and contents in the planetary sphere starting from political, economic, scientific, educational, technological, war conflicts, refugee crises and so on. All this and certainly many others leave me the ability to list them only, and not to clarify and analyze them in detail, the following text will focus on two groups of key questions. First, important issues and events that make up the essence of global economic and political relations in the first and second decades of the 21st century with an accent on the causes and consequences of economic inequalities and second, the world in the global economic crisis - causes and consequences. The Great World Financial Crisis gives a new and critical look at the causes of the global economic and financial crisis, its consequences for the global economic and financial system, and finally the question is how to overcome its consequences. And on that question we still don't know the answer.

Keywords: globalization, economy, sustainable development, financial crisis, economic inequality

Značajna pitanja i događanja koja čine suštinu u globalnim ekonomsko-političkim odnosima u prvoj i drugoj deceniji 21. vijeka, sa akcentom na uzroke i posljedice ekonomskih nejednakosti

U pristupu odgovora na naslovljeno pitanje, dat je poseban osvrt na najnovija politička i ekonomska zbivanja koja potresaju savremeni, globalni svijet, koji se, ponovo, našao na samom rubu katastrofe (ekonomske a možda i političke), kakva do sada nije zabilježena. Događaji koji su potekli iz najrazvijenije zemlje svijeta, iz Sjedinjenih Američkih Država, a potom zahvatili evropski kontinent i kojima se ne nazire kraj i ne vidi rješenje, potresaju temelje savremenog svijeta i stavljaju ga pred veliku dilemu: kako izaći iz krize, ekonomske i političke, u koju je zapao? Da li kapitalizam, ovakav kakav se gradio do sada, ima perspektivu i rješenje za izlaz iz krize? Najumniji svjetski teoritičari ekonomskih odnosa još uvijek ne nude rješenja, a politika, kao i uvijek do sada, teško prihvata mijenjanje stanja, a posebno gubitak stečenih privilegija, ne mareći puno što bi ova kriza i razna događanja mogla uzdrmati čitav svijet, a ljudski rod dovesti na ivicu katastrofe. Sve to, ali mnoga druga događanja, uzrokovalo je do sadašnje doba još uvijek nema svoje ime.

Zaista, svijet danas živi u vremenu posle hladnog rata, poslije događaja koji su zadesili SAD 11. septembra 2001. godine, u vremenu globalne tranzicije i dr. Činjenica je da je čovječanstvo nešto ostavilo iza sebe ali da još uvijek ne vidi budućnost i nije našlo izlaz i odgovore na mnoga životno važna pitanja. Brze promjene u svjetskoj ekonomiji i politici sučavaju političare i ekonomske istraživače pa i studente sa ogromnim izazovima. Osim karakterističnog kakav je nekad bio hladni rat ili današnje kontinuirane prijetnje od globalnog terorizma, te događanja u Evropi, Francuskoj, nedavno u Španiji – Katalonija, Kosovo – Srbija, Hrvatskoj, Grčkoj i Makedoniji - promjena naziva Ist. Makedonija, Turskoj, Ukrajini, Južnoj i Sjevernoj Americi, Argentini, Meksiku i sukobi i nemiri u SAD, u Africi sukobi Izraela i Palestine, rat u Libiji, Sudanu i da dalje ne nabrajam. Postoji veoma malo saglasnosti o tome koja će specifičnost i obilježje svjetske ekonomije i politike doći u prvi plan u milenijumu u koji smo nedavno zakoračili.

Uzroci i posljedice ekonomskih nejednakosti, traži odgovor na ključna pitanja – kako najrazvijenije zemlje svijeta i na koji način doživljaju nezapamćen razvoj i procvat, dok se, na drugoj strani u isto vrijeme, nerazvijene zemlje u razvoju bore za golu egzistenciju. Ta podjela prema statusu ekonomske moći predstavlja suštinski problem današnjice za koji se mora naći rješenje ako svijet želi da 21. vijek donese mir i stabilnost u čitavom svijetu. To je, svakako, ključno pitanje na dnevnom redu današnjeg globalnog svijeta i ekonomije.

Te se danas uglavnom govori o globalnom bogatom Sjeveru koji predstavlja ono što je ranije označavano terminom prvi svijet i globalnom siromašnom Jugu koji se odnosi na ostatak svijeta. U cjelini uzevši, moglo bi se reći da postoje četiri ključne dimenzije koje čine razlike između globalnog bogatog Sjevera i globalnog siromašnog Juga: izražavaju se kroz politiku, tehnologiju, bogatstvo i demografiju.

Međutim, da bi smo razumili genezu i nastanak nejednakosti među državama u okvirima međunarodne zajednice, moramo biti svjesni da je sadašnji sistem realnost ne samo sadašnjeg već i nasliednog vremena, koji su za sebe izgradili najrazvijenije zemlje svijeta, danas prisutan kroz najučestaliji naziv G-7, sa ciljem da takav sistem bude usklađen sa njihovim potrebama i interesima.

U Traženju odgovora na kompleksno pitanje kako najrazvijenije zemlje svijeta doživljavaju neslućeni procvat i razvoj dok se na drugoj strani u isto vrijeme nerazvijene zemlje u razvoju bore za golu egzistenciju i opstanak, treba imati na umu da postoji međunarodna hijerarhija koja razdvaja bogate i siromašne, slabije od jakih, moćne od nemoćnih. I nije slučajno da su danas ove dvije grupe država locirane jedna na jednoj a druga na drugoj strani Ekvatora.

U skladu sa prethodnom konstatacijom stavljeni smo pred zadaću da damo konkretan i precizan odgovor na pitanje: zašto su sjever i jug planete Zemlje toliko različiti, toliko udaljeni jedan od drugog, bilo da je riječ o ekonomskom razvoju ili pak političkim događajima i, zapravo, šta je glavni uzrok tih nemjerljivih razlika u ekonomskom blagostanju Sjevera i katastrofalnom siromaštvu Juga. Te najnerazvijenije među slabije razvijenim zemljama ponekad se danas svrstavaju kao „treći svijet trećeg svijeta“. Mnoge među njima nalaze se u Africi, južno od Sahare. To je ustvari globalni Jug, prostor na kome je nastanjeno više od 85% ukupnog svjetskog stanovništva, a posjeduje manje od 15% ukupnog svjetskog BDP.

Ovi dispariteti čine osnovu današnjeg „sukoba između Sjevera i Juga“, mnogo više nego što to čine tehnološke i političke razlike. Odnosi između bogatog Sjevera i siromašnog Juga protiču u znaku borbe zbog strahova i nezadovoljstva koji prirodno izbijaju usljed različitosti u statusu i nejednakih mogućnosti za ekonomsku utakmicu. Ti konflikti će se vjerovatno pojačavati ukoliko globalizacija bude nastavila da produbljuje i proširuje jaz između bogatih i siromašnih. Procesi i oblici ekonomskih integrisanja se ostvaruju višestruko, sa različitim motivima i na različite načine (politička, odbrambena, ekonomska i sl.) i u skladu sa tim oni se tumače na različite načine. Tako ekonomske integracije koje su, sa stanovišta ove problematike najintenzivnije, označavaju nove oblike povezivanja u privredi na nacionalnom, regionalnom i internacionalnom nivou.

Fenomen globalizacije u svjetskoj privredi i međunarodnoj trgovini, polazi od činjenice da je riječ globalizacija od poslednje decenije 20. i početkom 21. vijeka postala najčešće upotrebljavana riječ u nauci, tehnologiji, ekonomiji i dr. To, u sadašnjem vremenu, sa izraženim razvojem megatrendova, predstavlja neoimperijalistički projekat uređivanja međunarodnih odnosa u funkciji snaga novog svjetskog poretka, te činjenicu da je internet, digitalizacija i razvoj vještačke inteligencije kao prethodnica četvrte industrijske revolucije, sa akcentom traganja novog modaliteta života na Planeti.

Svijet u globalno-ekonomskoj-finansijskoj krizi, uzroci i posljedice

Početkom 2008. problemi koji su nastali na tržištu nekretnina i s tim povezanim drugorzrednim kreditima proširili su se na ostatak privrede SAD-a. Da podsjetimo da su u periodu između 2002. do 2007. godine Sjedinjene Američke Države bile u razdoblju naglog i ubrzanog privrednog rasta, ali i da su u tom razdoblju plate radnika stagnirale. Između 2002. – 2006. godine prosječna realna stopa rasta godišnjeg prihoda bila je 2,8% od čega je 1% najviše prihoda obilježen rastom od 11% dok preostalih 1,8% doživjelo rast od 0.9%.

Prethodnim pokazateljima dovedeni smo pred obavezu da jasno odgovorimo na pitanje: šta je u stvari finansijska kriza – pojmovno određivanje, Recesija i Depresija?

Finansijska kriza predstavlja poremećaje u finansijskom sistemu, kojE najčešće prati pad vrijednosti imovine i nesolventnost preduzeća iz finansijskog sektora. Finansijske krize se najčešće dijele na: bankarske krize, monetarne krize i krize finansijskog sistema. Uz pojam

finansijske krize se najčešće spominje i recesija i depresija, no nužno je razlikovati ova dva pojma, koja mogu djelovati slično, ali su zapravo različita.

Recesija predstavlja dio poslovnog ciklusa, očituje se padom ekonomske aktivnosti u privredi duže od nekoliko mjeseci zaredom. Indikator recesije je pad bruto domaćeg proizvoda (BDP) dva kvartala zaredom. Recesija je vidljiva u padu industrijske proizvodnje, padu potrošnje, rastu nezaposlenosti.

Depresija predstavlja jako duboku i dugotrajnu recesiju i zasada jedina poznata depresija je bila ona 1930-tih godina u SAD-u kada je prosječna plata pala za 60% a nezaposlenost narasla za čak 25%.

I upravo u cilju prevazilaženja posljedica rezultiranih slomom globalnog finansijskog i ekonomskog sistema, sredinom 2008. godine umjesto Do tada G-7 plus Rusija formira se grupa G20 ekonomski najrazvijenijih zemalja svijeta sa ciljem kako bi se pojačala međunarodna privredna saradnja. Od tada se članovi G20 sastaju svake godine prema dogovoru u predstolnicama zemalja članica kako bi raspravljali o raznim pitanjima povezanim sa privrednom i finansijskom saradnjom, tačnije zadaćom kako prevazići posljedice finansijske krize.

Članice G20 su 19 ekonomski najznačajnijih zemalja svijeta i EU. Države članice G20 ostvaruje više od 85% svjetskog BDP te u njima živi gotovo dvije trećine svjetskog stanovništva uz konstataciju da je Evropska unija punopravna članica G20 uz četiri svoje države članice: Francusku, Njemačku, Italiju i Veliku Britaniju. Osim toga Španija je stalna članica G20. Znači da EU ima svoje mjesto za stolom grupe G20 jer je jedno od najvećih svjetskih privrednih područja s posebnim kompetencijama u trgovinskim pitanjima, privrednoj politici i nadzoru finansijskog tržišta, razvoju, energetici i klimatskim promjena.

Naziv država i imena predsjednika G20 ekonomski najrazvijenih zemalja

Tako novonastalo stanje ima direktan i katastrofalan odražaj kao prvo na ekonomiju SAD, a zatim i na skoro sve zemlje Planete. Krizna situacija predstavlja sveobuhvatan poremećaj u društvenom životu (političkom i ekonomskom) iz kojeg je izlazak u pravilu vrlo težak i obično dugotrajan te društvena kriza označava stanje poremećenih odnosa u društvu opterećenom raznim neriješenim problemima. Tačnije odnose u kojima je jedna strana usmjerena protiv druge s ciljem podčinjavanja svojoj vlasti, moći ili volji.

Osim toga ako se radi o globalnom i evropskom finansijskom sistemu koji je sastavni dio globalnih kretanja u poslednjih 20 godina povećao korištenje novih finansijskih proizvoda koji su doprinijeli porastu rizika koji je rastao i sa liberalizacijom finansijskih tržišta. Ovdje polazimo od činjenice da su zemlje u razvoju gotovo više pogođene, zbog toga što su zavisne o stranom kapitalu koji se može i povlačiti. Ranije krize finansijskih sistema su još prije vremena globalizacije bile vezane dijelom uz iznenadna kretanja na finansijskim tržištima. Činjenica je da oblikovanje modela privrede, uprkos slabijim mogućnostima, treba biti usmjereno jačanju i podsticanju ulaganja koja će doprinijeti ukupnom privrednom razvoju jer ako su u pitanju razvijene zemlje one uvijek imaju povoljnije mogućnosti za oporavak ekonomije zbog većeg dijela vlastitog kapitala u privredi kao i postignutog nivoa razvoja. Pored rečenog razmatraju se razlike u negativnom djelovanju krize na pojedine zemlje, a prema analizi varijabli, to je obim visine zaduženosti prije krize i pokazatelji spoljnje trgovine, posebno s proizvodima veće

složenosti, dok se u zemljama u razvoju obim finansijske zaduženosti pokazao kao važnija varijabla nego kada je riječ o spoljnoj trgovini.

Različite visine cijena i troškova mogu imati uticaj na dinamiku kanala prenosa ekonomskih uticaja. Kod manje razvijenih ekonomija kanal uticaja je u većoj mjeri vezan u spoljno trgovinske uticaje nego što su finansijske usled različitih nivoa razvoja ekonomije. Ovo upravo govori da je finansijska kriza nepovoljno djelovala na izvozne zemlje koje uzajamno imaju značajne uvoze i izvoze od spoljno – trgovačkih partnera uz negativan učinak na globalne i poslovne lance velikih preduzeća odnosno kompanija. U realnom sektoru zbog zatvaranja radnih mjesta koja nisu bila konkurentna ili unutar međunarodne konsolidacije pojedine grane dolazi do negativnih promjena koje se ispoljavaju gubitkom radnih mjesta i dugoročnom štetom za razvoj privrede ukidanjem nekog privrednog subjekta koji su nosioci kontinuiteta proizvodne vještine i znanja. Otvorenost prema međunarodnim tokovima kapitala ima pozitivan učinak na produktivnost koji upravo zbog finansijske krize smanjuje izvodni i privredni potencijal pojedine ekonomije, pri čemu su ekonomije u razvoju s manjom konkurentnošću više pogođene. Prema posljednjim podacima MMF-a predviđa kako će se rast globalne privrede ponovo ubrzati. Međutim godine koje slede ni malo nisu ohrabrujuće. U tom smislu podsjetimo da je predsjednik SAD Tramp stavio carine na kineski čelik, otvoreni privredni rat nikad nije bio izvjesniji, čemu svjedoči i sukob velikih sila u Siriji i američko povlačenje iz nuklearnog sporazuma s Iranom, zatim da Bliski istok prijete novim. Rusija se sve više distancira od Zapada i od globalne ekonomije, Evropi prijete Brexit, a javni i privatni dugovi su enormno veliki. U takvom razvoju događaja, Evropa ne stoji baš najbolje. Iako je privredni rast trenutno snažan, slabiji je nego u ostatku svijeta – 2018. U Evropi se predviđa rast od 2,5 posto, dok SAD-u 2,9 (a zemljama u razvoju i rastućim tržištima 4,9). EU bi osim toga lako postala kolateralna žrtva trgovinskog rata Kine i SAD-a, ako taj sukob ozbiljno uzdrma svjetsku privredu.

Međutim ukoliko dođe do nove krize Evropska unija se više neće moći oslanjati na monetarnu politiku, jer je Evropska banka već uglavnom raspodjelila i dala sve što je mogla – izbacila na jeftin novac, a neke od najvećih evropskih privreda i dalje su prezadužena da bi se mogla osloniti na fiskalne stimulacije kako bi se izvukle. Finansijska kriza je prvo zahvatila bankarski sektor, te se proširala na realnu ekonomiju i produbila u dužničku krizu više zemalja koje su dovedene u situaciju u kojoj nisu u mogućnosti ispunjavati ugovorne obaveze po zajmovima dobijenim od stranih poslovnih banaka. Reprogramiranje dugova bilo je jedino rješenje kojima su zemlje dužnice mogle smanjiti teret servisiranja duga i zaustaviti opadanje privredne aktivnosti. Od tada je nezaposlenost postojano rasla, dok su ekonomije EU borile sa recesijom i dok su zvanične mjere za smanjenje nivoa duga negativno uticale na ekonomski rat. Prema različitim poslovnim grupama, ekonomska implozija nekoliko zemalja članica nastavlja se ubrzavati, dok je nezaposlenost i siromaštvo posebno mladih u Španiji, Grčkoj i Italiji posebno zabrinjavajuća. To tim i jednom ne malom broju država još otežava prikupljanje poreza, koji su im potrebni za stabiliziranje dugova. Najproblematičniji dio rastuće nezaposlenosti je pojava otuđene mlade generacije. Nezaposlenost mladih u eurozoni iznosi 24,4 posto, a 23,7 posto u široj EU. Među ljudima starosne dobi ispod 25 godina stopa nezaposlenosti je najveća u Grčkoj (57,6 posto) i Španiji (56,5 posto).

Sve prethodno na upućuje na zaključak da globalna finansijska kriza ukazuje na nepomirljive unutrašnje protivrječenosti jednog modela razvoja. Velike državne intervencije bile su jedini način da se izbjegne potpuna katastrofa. Međutim, takav razvoj događaja stavlja nas pred niz nedoumica. Našli smo se u situaciji da posljedice neodgovornosti pojedinaca (koji su takvim ponašanjem gomilali nezamislive posljedice) mora snositi čitavo društvo. Drugim riječima, dok su se odgovarajući jučer privatizirali, gubici se danas socijaliziraju, iz čega proizilazi često

spominjani moralni hazard. Sve češće se mogu čuti radikalni glasovi kritike osnovnih pretpostavki na kojima počiva socio-ekonomsko uređenje današnjeg uniformisanog svijeta. Sastanak G20 najmoćnijih zemalja svijeta u Pittsburghu najavljuje kraj razdoblja neodgovornosti. Postignut je dogovor o institucionalnim reformama, kao i o provođenju prvih konkretnih mjera.

Uvažavajući novu ulogu zemalja u razvoju u svjetskoj ekonomiji i privredi ovo predstavlja globalni zahtjev prema kome bi G20 trebao postati glavni koordinator svjetske ekonomske politike, u tom smislu dogovorena je reforma upravljačke strukture MMF-a i Svjetske banke, a osniva se Financijsko Stabilizacijsko Vijeće sa širokim nadzornim ovlaštenjima te uz povećanje kapitalnih zahtjeva postignut je kompromis. To bi trebali biti tek prvi koraci pri uspostavljanju transparentnijeg sistema u kojem bi mogućnosti za izbijanje novih „Velikih depresija“ uslovno rečeno bile minimalizirane.

Na kraju nam se svakako postavlja da ne kažem ključna globalna ekonomska institucija Svjetski Ekonomski Forum (eng. World Economic Forum). To je neprofitna organizacija osnovana 1971. god sa sjedištem u Švajcarskoj – Ženeva. Tada osnovana organizacija nazvana je Evropski menadžment forum, koji je 1987. god. preimenovan u Svjetski ekonomski forum. Osnivač Svjetskog ekonomskog foruma (WEF) njemački ekonomist i inženjer Klaus Schwab rekao je da je djetinjstvo tokom Drugog svjetskog rata nadahnulo da izgradi organizaciju koja će svijet učiniti biljim. Njegova organizacija ostavila je traga, tako što je ugostila neke od najmoćnijih, najslavnijih i najbogatijih ljudi svijeta. Schwab je smatrao da organizacija nudi nešto što nedostaje međunarodnim tijelima, a to je mjesto gdje se šefovi vlada i korporacija mogu sastati i „smisliti dobre ideje“. U Davosu su i lideri velikih svjetskih institucija, poput međunarodnog monetarnog fonda i Ujedinjenih nacija, kao i šefovi najvećih banaka svijeta. Na forum dolaze i predsjednici raznih humanitarnih organizacija, akademici, nevladine organizacije, te brojni poznati iz svijeta muzike i filma, i predstavnici niza nevladinih organizacija poput Malale Yousafzai, poznate mlade aktivistice za promociju obrazovanja žena. Uz to, u Švajcarskoj su redovni posjetioци najpoznatiji svjetski ekonomisti s vodećih svjetskih univerziteta.

Zaključak

Svjetska ekonomska kriza koja je pogodila svijet 2008. godine očigledan je pokazatelj da ekonomska paradigma liberalizacije i sveopšte deregulacije finansijskog tržišta, a sve to radeći u nadi da je tržište samo sposobno da alocira sve resurse, nije "buletproof", te da ima očitih nedostataka. Slom tržišta nekretnina, a prije njega i drugim sferama i oblastima kriza, trebaju biti upozorenje za budućnost. Velike promjene već se događaju u vidu jače regulacije finansijskih tržišta, kao i povećanje uloge države u tržišnoj igri.

S tim u vezi usledio je brzi porast, odnosno bankrot nekih od vodećih investicijskih banaka, kao i investicijskih fondova veliko upozorenje ostalim sličnim činjenicama na finansijskim tržištima da „mogu koliko hoće, ali ne mogu dokle hoće“. Trenutno se svijet oporavlja od krize koja još traje i polako opet ulazi u fazu razvoja nakon strmoglavog pada koji se dogodio 2008. godine, ali budućnost je i dalje neizvjesna, minimalni rast svjetskog BDP-a na klimavim je nogama i nije baš uvjerljiv, ali u svakom slučaju pozitivan trend djeluje ohrabrujuće. Međutim, uzalud sve ekonomske mjere, tržišta, „nevidljive ruke“ i ideologije kad ljudi gledaju kratkoročno i žele sebi prigrabiti što više dok to mogu, ne mareći za budućnost i posljedice. Jer ionako su sve krize posljednjih 100 godina imale jednu važnu zajedničku karakteristiku da se profit za vrijeme prosperitetnih vremena privatizira od strane elita, a kad nastupi kriza onda svi

snosimo posljedice. U takvom slučaju, novi ekonomski poremećaji ne mogu se spriječiti i pojavljivaće se u budućnosti sigurno, ali jedno je sigurno, uprkos svim krizama i recesijama svijet u globalu ide naprijed, hoću da kažem razvija se, ali treba imati na umu da su sva pravila igre, regulacije samo kratkoročno rješenje, korumpirane elite uvijek će pronaći načina da zaobiđu ili ih ukinu kako nam je i dosadašnja istorija pokazala. Ljudska lakomislenost, sebičnost i pohlepa glavni su razlozi svih problema savremenog svijeta.

Literatura

- [1] Mladen Bodiroža, Međunarodna ekonomija, šesto izdanje, Internacionalni univerzitet Travnik, Travnik 2012.
- [2] Jusufrić Ibrahim, Menadžerska ekonomija, Internacionalni univerzitet Travnik, Travnik 2012.
- [3] Mladen Bodiroža, Stevan Petković, Gordana Erić-Bodiroža, Međunarodne finansije, prvo izdanje, Internacionalni univerzitet Travnik, Travnik 2012.
- [4] Dužanec Ivanka, Globalizacija i regionalizacija gospodarskoga razvoja svijeta, Geografski horizonti, Zagreb 2000.
- [5] Internet izvori

